

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2022, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 14

☆ بدر مسعود خان، ڈاکٹر و اصف لطیف

SARAIKI CULTURE IN THE POETRY OF KHAWAJA GHULAM FAREED

حضرت خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ سرائیکی وسیب

Abstract

Hazrat Khawaja Ghulam Faereed is the most prominent poet of Siraiki wasaib. In his poetry this land reflects it beauty in full swings. Different traditions and myths prevail over here. Rohi is the place of fantasy for him. Different glorious seasons are it fate. Lassi is traditional drink for the poet. Beautiful dancing girls of Rohi are like the fairies of heaven. Wasaib is the land of love, peace and beauty, such place is the meeting venue for the true lovers. Place is human is beyond of above. Fareed wants to arouse the passion of uniqueness and dignity of a man. He is the best creation of Allah Almighty. Different birds are chirping and welcoming the season of Bahar. It is in the nature

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ سرائیکی، اسلامیہ یونیورسٹی، بہاولپور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

for women to equip her with makeup and ornaments. Fareed throws light on it thoroughly. Choorā, soohā, Pichwā, Tilak Tilolī, ornaments like necklace and rings are abruptly bulges out in this poetry. It is the reality of life. Fareed looks its land, society and people with naked eyes. Language in this poetry also plays its vital role. Search for a true lover for love and eternity seems in this worth praising.

Keywords: Poet, Siraiki Wasaib, Traditions, Seasons, Human,

حضرت خواجہ غلام فرید (1845ء-1901ء) سرائیکی، پنجابی دے بے مثال کلاسیکی شاعر، عالم دین تے چشتیہ سلسلے دے صاحبِ حال صوفی بزرگ سن۔ اوہناں نوں ہفت زبان شاعری آکھیا جاند اے۔ اوہناں داناں خورشید عالم سی پر حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر ہوراں دی نسبت نال غلام فرید دے ناں توں مشہور ہوئے۔ اوہناں دے پیو داناں خواجہ خدا بخش سی تے سلسلہ نسب حضرت عمر فاروقؓ نال ملدا اے۔ اوہناں دے وڈو ڈیرے عرب توں ہجرت کر کے سندھ مٹھن کوٹ دے علاقے وچ آباد ہوئے جتھوں بعد وچ ریاست بہاولپور دے اک پنڈ چاچڑاں شریف آن وسے۔ کئی عمرے پیو دے وصال مگروں وڈے بھرا خواجہ فخر الدین فخر جہاں نے پرورش دی ذمہ داری چُک لئی۔ اوہناں سارے مروجہ علم قرآن، حدیث، تفسیر، فقہ، رمل، نجوم، علم الانساب تے موسیقی وغیرہ دے نال نال اڈواڈ زبانان عربی، فارسی، اُردو، سندھی، مارواڑی تے سرائیکی، پنجابی اُتے عبور حاصل کیتا۔ کجھ چر ریاست بہاولپور دے علاقے احمد پور شرقیہ وچ گزریا۔ ریاست دے نواب اوہناں نوں اوہناں دے وڈے بھرا خواجہ فخر الدین دی اجازت نال شاہی محل وچ لے گئے تے ودھیا تعلیم و تربیت دا بندوبست کروایا۔ اوہناں چار سال شاہی محل وچ قیام کیتا۔ ظاہری تے دنیاوی تعلیم مگروں وڈے بھرا خواجہ فخر الدین فخر جہاں دے ہتھ اتے بیعت کر کے روحانی تعلیم

مکمل کیمیتی تے مرشد دے مرن گروں 1871ء وچ گدی نشین ہوئے۔ اوہناں نوں اپنے وڈے بھراتے مرشد نال انتاں دی عقیدت سی۔

خواجہ غلام فرید نے 1875ء وچ حج بیت اللہ دی سعادت حاصل کیتی۔ ساری حیاتی رشد تے ہدایت دے کم وچ مصروف رہے۔ اوہ باعمل صوفی بزرگ سماع، قوالی تے موسیقی دے دلدادہ سن۔ ایسے پاروں اوہناں دی شاعری موسیقی وچ رچی ہوئی اے۔ اوہناں زندگی دے تقریباً 18 سال روہی وچ گزارے۔ علامہ اقبال نے خواجہ فرید دی شاعری بارے اظہار کر دیاں فرمایا: ”افسوس خواجہ فرید دی شاعری اک خاص علاقے تیکر محدود ہو کے رہ گئی حالانکہ آپ دا کلام دُونگھے مطالعے دا محتاج سی۔ مینوں ایس کلام وچ بین الاقوامی حقیقت تے اہمیت دے عناصر دسدے نیں۔“ جد کہ دوسری تھان فرمایا: ”بھیس قوم وچ فرید تے اوہدی شاعری موجود اے، اوس قوم وچ عشق تے محبت دانہ ہونا ڈاہڈے تعجب دی گل اے۔“

خواجہ فرید سرائیکی وسیب واسی سن۔ سرائیکی وسیب بنیادی طور تے وادی سندھ دی اوس تہذیب دا ناں اے جیہدی قدامت ہزاراں ورہیاں تے محیط اے۔ دُنیا دیاں دوجیاں وڈیاں تہذیبیاں وانگوں ایہہ تہذیب تے ثقافت وی عظیم دریاواں دی جھولی وچ چل دی تے ودھدی رہی اے۔ تہذیب وچ زرخیز میدانیاں علاقیاں دے نال نال روہ، روہی، تھل تے دامن دی دھرتی وی بانہہ بلی رہے نیں۔ خواجہ غلام فرید دی فکری بصیرت اوہناں دے کلام وچ سماجی، تہذیبی، جغرافیائی تے تاریخی حوالیوں بھروں تے تھان تھان موجود اے۔ روایت تے ریت نال جڑی خواجہ فرید دی صوفیانہ شاعری وسیبی قدراں دی گول پھرول دی اپنے وسیب دی ثقافت، تمدن تے رسماں ریتاں نوں نویں حیاتی دان کیمیتی اے۔ محمد اسلم میتلا لکھدے نیں:

”خواجہ سیں دے کلام وچ حُسن حقیقت، حُسن فطرت تے حُسن مزاج دے

سارے رنگ واضح دکھائی دسدے نیں۔ حسن جمال بہوں نمایاں

اے۔“ (1)

خواجہ فرید اپنی دھرتی نال بہت پیار کر دے سن۔ دھرتی دے موسم اوہناں دی رُوح دے تار ہلا دیندے نیں۔ اوہناں دیاں نظراں چار چدھار بھونڈیاں دسدیاں نیں۔ ساون دامنہہ حیاتی نوں کیوں رنگ بخشدا اے۔

پیلوں روہی دا اوہ میوہ اے جیہڑا من بھاؤنی خوراک دے طور تے کھا دا جاندا اے۔ فرید اک صوفی اے تے جان دا
اے جو پیلوں پکن داموسم یار دے ملاپ داموسم اے۔ لایا سجایا ہوون دی رُت اے۔ ایہہ رُت روہی اندر جنت ارضی
دا سماں۔ نہہ دیندی اے۔ پیلوں چُنن بہانے صوفی نوں جدوں یار دادیدار نصیب ہوندا اے تاں اوہ حیرت وچ غوطے
کھاند اوسدا اے:

آچنوں رَل یار پیلوں پکیاں نی وے
کئی بگڑیاں کئی ساویاں پیلیاں
کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اودیاں گنار کٹوایاں رتیاں نی وے
آئیاں پیلوں چنن دے سانگے
اوڑک تھیاں فریدن وانگے
چھوڑ آرام قرار
بکیاں بکیاں نی وے (2)

وڈا شاعر لفظاں راہیں تصویراں بناندا اے۔ اوہ جو کچھ ویکھدا تے مشاہدہ کردا اے اوہدی عکاسی کردا سگوں
تخیل دے راجیاں وچ اوس منظر دی خوبصورتی نوں ہو رسو ہنا بنا کے پیش کردا اے۔ روہی دی دھرتی وچ کشش ڈھیر
اے۔ ایہہ کشش محض جذباتی نہیں سگوں روہی دا اپنا حُسن تے وکھری جاذبیت ایہدے وچ شامل اے۔ کئی کئی میلاں
تائیں پھیلے چھوٹے وڈے بٹے تے اوہناں ٹپیاں اُتے لہراں ماردی ریت جیہنوں تیز ہواواں دے جھکھڑ جھولے ہر
ویلے اُتے تھلے کیتی رکھدے نیں۔ خواجہ غلام فرید اپنی حیاتی دے اٹھاراں ورھے روہی وچ گزار دتے، اوہناں واسطے
روہی دی دھرتی اک محبت کرن والی دوشیزہ اے۔ محمد کریم تونسوی لکھدے نیں:

”روہی دی دھرتی خواجہ فرید دی نازک ناز بھری جٹیاں دا وطن اے جیہڑا
ڈیہناں کوں کھیر دیاں ٹپیاں ولوڑ دیاں راہندن تے رات کوں دیس دا شکار
کرن والے مسافروں کوں پھسا گھندیاں ہن۔ ترس ناں دی کوئی شے

انہاں دی حیاتی وچ کینی۔ اپنے جال وچ پھساتے مسافراں نوں زخمی کر

دیندیاں نیں تے تیمارداری دا ترلا وی نہیں کردیاں۔“ (3)

خواجہ فرید دی شاعری دے کئی رنگ ہن جیہناں وچوں اک نمایاں رنگ عشق اے۔ فرید آپے وی عاشق اے تے چنگی طرح جان دا اے جو عاشقاں نوں اوہناں دے محبوب کیوں تڑپاندے نیں۔ اوہناں نوں کسے شے دا ہوش نہیں رہندا، اوہ تڑدے تڑدے زخمی ہو جانداں نیں تے محبوب نوں ذرا وی ترس نہیں آندا۔ خواجہ غلام فرید ماضی، حال تے مستقبل دے آفاقی شاعر نیں۔ مسلک وحدت الوجود تے ہمہ اوست دے اظہار لئی اوہناں اپنی شاعری نوں ذریعہ بنایا۔ اوہناں دی شاعری دی سُدھ لاون لئی ضروری اے کہ اوہناں دا مسلک وحدت الوجود تے اوہدے جزیات نوں سمجھیا جاوے۔ شاعری وچ وحدت الوجود دا اظہار کردے آکھدے نیں:

ہے عشق دا جلوہ ہر ہر جاء سُبحان اللہ سُبحان اللہ
ہر صورت وچ دیدار دُٹھم، کل یار اغیار کوں یار دُٹھم
کتھ جوہر تے کتھ عرضی دُٹھم، کتھ سنت نفل نے فرضی دُٹھم
کتھ ملاں تے منصور دُٹھم، کتھ چوب رسن دیدار دُٹھم
کتھ پُھل گل باغ بہار دُٹھم، کتھ بلبل زار نزار دُٹھم
کتھ خس خاشاک تے خار دُٹھم، ہک نور دے سبھ اطوار دُٹھم (5)

عظیم شاعر دی معنوی وسعت ہر دور وچ نویں معنوی شکل دا سبب بنی۔ ہر عہد دیاں انسانی سماجی حقیقتاں ہوندیاں نیں۔ عظیم تے زندہ رہن والی شاعری دی وڈی وجہ اوہدی معنوی ہمہ گیری اے۔ فرید ورگا وڈا عظیم شاعر اپنے وسیب وچ موجود ہر منظر نامے نوں اپنے لفظاں دا چولا پواندا اے۔ شاعری فرید دے دل دی آواز اے۔ روہی نال فرید دا عشق ڈھیر اے۔ اوہ روہی نوں دھرتی اتے جنت دا ٹوٹا سمجھدے۔ روہی دی بارش نویں حیاتی داسنیہا لیاندی اے۔ سینگیاں سہیلیاں اپنے اپنے پیاریاں نال خوش نیں پر فرید نوں اپنے محبوب دی تانگھ اے تے اوہ بار بار محبوب نوں آوازاں مار دے نیں:

روہی خواجہ فرید لئی جنت دا ٹوٹا اے۔ روہی فرید دی محبوبہ، معشوقہ تے سب گُجھ اے۔ اوہناں دی شاعری دا

سارا پس منظر تے کیونس روہی دے ٹوہے، ٹہڑے، ریت دے ٹہے، پھوگ، لئی تے لانے نیں۔ خواجہ سائیں دی ساری دنیا روہی اے۔

خواجہ فرید سائیں نے روہی وچ بدل دے موسماں دا تذکرہ تھیں شاعری وچ کیتا۔ اوہ روہی وچ رہن والے انسانی حسن خاص طور تے زنانی دی آرائش دا ذکر سوہنے ڈھنگ وچ کردے نیں۔ ہار سنگھار کرن تے زیوراں نال بچنا زنانی دی کمزوری اے۔ ہار سنگھار دے لازمے دا تذکرہ کردیاں مہر گل محمد نے خواجہ سائیں دی شاعری وچوں اک انتخاب پیش کیتا اے:

چوڑا نا ڈے جیسمیر دا، سوہا رنگا ڈے خاص اجمیر دا
ہو دے اصلی خاص مڑیچہ نہ نقلی و ل پھیر دا
پکھو بیکانیری گھنساں، سجرے کھیرے پیر دا
سجوں پیساں پاٹھمیکساں تھورا چیساں ڈیر دا (6)

شاعر ادیب اپنی دھرتی تے لوکاں دی زبان نال اپنے لوکاں نال مخاطب ہوندے نیں اوہ زبان وی دھرتی واسیاں، قوم تے سماج وچوں ای وجود پاندی اے۔ ایسراں ادب دے نال نال زبان وی ترقی کردی اے تے زبان دیاں جڑھاں دھرتی اندر پکی پنڈھی جڑت بنالیندیاں نیں۔ ساریاں زبانناں داسر چشمہ، زبانناں دے سماج تے اوہدی دھرتی وچ اے۔ دھرتی دی زبان وچ رچیا ادب دائمی بقاء حاصل کردا اے تے ہمیش زندہ رہندا اے۔ جس انسان نے اپنی زبان تے دھرتی نال رشتہ توڑ لیا اوہدی پچھان مک جاندی اے۔ خواجہ فرید موجب جدا انسان اپنے آپ نوں نہیں سنجان دا، اوہدی کوئی قدر نہیں ہوندی۔ حمید الفت ملغانی فرماندے نیں:

کیوں توں فرد تے جُور سڈاویں، توں گلی توں کل
باغ بہشت دامالک توں ہیں، خود بُلبل خود گل
عرش وی تیڈا فرش وی تیڈا، توں عالی ان مل
یار فرید ہے کولڑے تیڈے، نہ بے ہودہ رل (10)

خواجہ فرید ہفت زبان شاعر سن۔ اُردو زبان دی وسعت تے سپہن نوں ورتیندے بندے نوں خبردار کردے

جو توں تاں پریم نگر داوسنیک دنیا توں دکھ ہو جانا چنگا نہیں، سادھو تے جوگی دا رُپ تیری پچھان نہیں سگوں خود شناسی تے اپنی سیہان تیرا اصل مقصد ہونا چاہیدا اے:

پانی انسانی حیاتی دی بنیادی لوڑا اے۔ روہی دے علاقے وچ لوکاں دیاں حیاتیاں داسارا دارو مدار پانی تے اے۔ بارش پانی حاصل کرن تے کٹھا کرن دا بنیادی ذریعہ اے۔ بارش نال محبت اوس تسی دھرتی دا بنیادی تقاضہ اے۔ بارش آون نال لوک خوشیاں مناندے نیں۔ روہی دے ٹوبھے پانی نال بھر جان دے نیں۔ روہی دے ون بوٹے تے گھاء سر سبز ہو جان دے نیں روح نوں تازگی تے دل نوں تسکین بخش دے نیں۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ روہی دے گھاء بوٹ تے پکھیاں دا تذکرہ واضح اے۔ روہی دا اُسن عورت دا رُپ وٹالیندا اے تے اوہ دے نازنخرے وی کسے حسین دوشیزہ وانگ ہو جان دے نیں۔ ساریاں جلویاں دا بیان خواجہ فرید دی شاعری وچ ملدا اے جو اوہناں دی شاعری دا اصل طلسم اے۔ محمد حیات چغتائی لکھدے نیں:

”روہی صحرائے عرب دا استعارہ اے۔ مدنی من ٹھار دی محبت خواجہ فرید

کوں ہر ویلھے بے چین رکھیندی اے، سندھ عرب ہزار کوہاں دا پندھ وی

پارار واردا حوالہ اے“۔ (8)

فرید چار چودھار بے چین تے بے قرار محبوب دی تلاش وچ بھجدا دھر کدا ڈسدے، راہ دے کشت تے کشالے اُوندی راہ نی روکیندیا پنیں محبوب نال ادب تے احترام دارشتہ اینویں اے جو اُوں ذات نال وفا کرن والے لوکیں نال وی عقیدت رکھیندن۔

خواجہ فرید دی شاعر وچ زندگی دے ہنگامیاں توں اُکتا ہٹ تے بے زاری نمایاں دسدی اے۔ اوہناں دیاں اکھیاں اچھے مقامات دی تلاش کردیاں دسدے نیں جتھے سچا تے کھرا اُسن ہووے، انصاف دی جلوہ گری ہووے تے فطرتی منظر دی جھولی وچ سکون تے محویت دے موقعے نصیب ہون۔ اوہ روہی دے اُسن نوں اُسن حقیقی دا مظہر سمجھدے۔ صوفی فطرت تے مخلوق دوواں نال عشق کردے نیں۔ روہی دے موسم نویکلی سنجان رکھدے نیں۔ چیترا بہار دا موسم ملاپ دا موسم اے۔ عاشق تے معشوق دا ملاپ ساری حیاتی دی بھج دھرک دا حاصل اے۔ کلام فرید وچوں کجھ انتخاب اے:

روہی لگڑی ۽ سانونی، ترت ولا ہُن ہوت مہاراں
 کھمنیاں کھمن رنگلیویاں، رم جھم بارش باراں
 سارے سگن سہاگڑے، یارلم آیا یاراں
 ساون مینگھ ملہاراں، ترس نہ پووی پُٹلا، موڑ مہاراں
 ہنجڑوں ہاراں واٹ نہاراں، بیٹھی کانگ اڈاراں
 بلبل بھنورے خوشیاں پاون، رل مل دوست بسنت سہاون

آئی رت الیلی (9)

رُت کوئی وی ہووے خواجہ فرید دے اندر دماصور اوہدے توں خاص لفاظی نال اجیہاں سونہیاں مورتاں
 بنو اندا اے کہ پڑھن والا حیران رہ جاندا اے۔ ساون دماوسم مینگھ ملہار دماوسم ہوندا اے۔ چودھاروں دھرتی گل
 گلزار بن جاندی اے۔ پھل بوٹے مسکان چائی کھڑے ہوندے نیں تے سبزہ وی بہار وکھارہیا ہوندا اے۔ ساون دا
 گجد او جدماوسم فرید سائیں لئی بہار داسنہیا لے کے آندا اے۔ دل دی دھرتی گلاب، موتیے تیرنیل دی خوشبو نال معطر
 ہو جاندی اے۔

خواجہ فرید نے شاعری وچ دھرتی نال مضبوط رشتہ قائم دائم رکھیا۔ حُسن دے ہر پہلو تے نظر رکھ دیاں دھرتی
 دے جمالیاتی پہلوواں نوں نمایاں کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ قدرتی منظر، عشق تے محبت، فراق تے ملاپ،
 فلسفہ تے تصوف، علم تے حکمت، عقیدے تے روایتاں، رسماں تے رواج، اوزار تے زیور، استعارے تے تلمیحاں
 تے علاقائی عشقیہ داستاناں وچ پورے وسیب دی ترجمانی تے تصویر کشی نمایاں اے۔ رسماں ریتاں دا تذکرہ اوہناں
 دی شاعری دا خاصہ اے:

تو نین درشن مول نہ پیساں، تاں وی نازک نینہ نہیساں
 وچ کوٹ شہر مر ویساں، تھی در دلبر دی گولی
 سارا چولا، بوچھن گھانگھے، تھی گئے زیور ترپور لانگھے
 سُر مہ مانگ مریندی سانگھے، تھی سُرخی زہر دی گولی

بن یار نہ سبج سہیساں، پھل سہرے تروڑ سہیساں

بھن بنیسر بول سڑیساں، بٹھ چندن ہار نبولی (10)

خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ وسیب دی جو جھلک ملدی اے اوہ شاعری راہیں ہمیشہ لئی محفوظ اے۔ برصغیر دے دو جے شاعراں وانگوں اوہناں سرانیکی وسیب دے ماحول، اوہدے اندر رہن والے وسنیکاں دے تہذیب و تمدن، اوہناں دی گزر معاش، ورت ورتاؤے تے سماجی قدراں نوں شاعری وچ نشا برکیتا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ سرانیکی وسیب جیندا جاگدا، ساہلیندا تے ٹردا پھر داسدا اے۔ اوہناں دی شاعری دی اُچھتا ایہہ وے کہ اوہناں روہی جیہی بنجر، ویران، خشک تے سڑ دی تپدی دھرتی نوں جنت ارضی بنا کے پیش کیتا۔ خواجہ صاحب دی روہی وسیب دی چتر کاری تے مورت کاری نے جتھے اوس وسوں نوں ہمیشہ لئی لفظاں دی صورت محفوظ کیتا اے اوہ تھے قاری گھر پٹھیاں ای اوس علاقے دے سپن تے خوبصورتی کچھ جھلا ہو جاندا اے۔

حوالے

- 1- محمد اسلم میتلا، فرید نامہ، ملتان: بزم ثقافت، 1999ء، ص 114، 115
- 2- خواجہ طاہر محمود کوریجہ، دیوان خواجہ فرید (مرتب)، لاہور: الفیصل ناشران، 2010ء، ص 503
- 3- محمد کریم تونسوی، خواجہ فرید کی روہی (مضمون)، مشمولہ: عکس فرید، مرتب: ڈاکٹر طاہر تونسوی، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1999ء، ص 17
- 4- خواجہ طاہر محمود کوریجہ، دیوان خواجہ فرید (مرتب)، ص 461
- 5- اوہی، ص 461
- 6- مہر گل محمد، فکر فراق فریدی، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1999ء، ص 17
- 7- حمید الفت ملغانی، سلک سلوک فریدی، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2000ء، ص 129
- 8- محمد حیات چغتائی، خواجہ فرید تے سماجیات، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 2001ء، ص 151
- 9- ڈاکٹر محمد امین، خواجہ فرید فکر و فن، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2001ء، ص 28
- 10- خواجہ طاہر محمود کوریجہ، دیوان خواجہ فرید (مرتب)، ص 599